Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 184 (15158) ◆ 1993 чылдың сентябрь 30, четверг

Солунга ат салган шагы 24.00. Садар өртээ 10 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрби үшкү сессиязы

ХООЙЛУЛАР ТӨЛЕВИЛЕЛИН ЧУГААЛАЖЫРЫНЧЕ КИРГЕН

Сессиның баштайгы хүнүнүң дүүш соонда эгелээн ийи дугаар хуралында Тыва Республиканың «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырыче кирген. Илеткелди Тыва Республиканың Чазааның чанында геология болгаш чер иштиниң казымал байлаан ажыглаар талазы-биле комитеттің даргазы **А. С. Кол** кылган.

Тыва Республиканың «Чер иштинде казымал байлактарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин тускай тургускан комиссия болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Аграр политика болгаш экология комитеди хынамчалыг ажылдап кылганын ол депутаттарга дыннаткан. Оон кол үндезини Россия Федерациязының «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлу, Федеративтиг керээ болуп турар. Ол ышкаш Саха (Якутия), Коми, Бурят, республиканың шак ындыг хоойлуларын өренип көрүп тургаш, чамдык үүлдерни төлевилелде чогаадып тургузарынга ажылаан. Үстүнде айыткан хоойлуларны шуут-ла дүжүрүп бижип албайн, ону Тыва Республиканың амыдыралынга, онзагай байдалдарынга таарыштыр төлевиделди кылганын илеткелчи чугаалаан.

Тыва Республиканың «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин каш удаа сайгарып чугаалашкан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Аграр политика болгаш экология комитединиң хуралынга төлевилелди сайгарын чугаалажырынга эртемденнер, тускай эртемниглер иделкейлиг киржип, боттарының үнелиг саналдарын киргген. Оон түннелинде төлевилелге немелделерин киргген, казылдаларны кылган. Тыва Республиканың сессияга бо чугаалажып турар хоойлунуң төлевилелин тургузарынга болгаш чугаалажып көөрүнге Тыва Республиканың Президентизиниң чөвүлекчизи, Сибирьниң Эртемнер академязының Тывада комплекстиг кылдызының, Тываның геология-шинчилел экспедициязының болгаш чурттуң өске-даа девискээрлериниң эртемденнери идеңкейлиг киришкенин илеткелчи дамдеглээн. Олар улуг дузаны, деткимчени көргүскенин чугаалаан. Бо бүгү бир демниг күштүң ачызында төлевилелди ажылдап кылгаш, сессияга чугаалажып көргеш, бадыладырыбиле киирип келген.

Илеткелчи «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелиниң бөлүктеринге, үүлдеринге доктаап, оларның дугайында кыска тайылбырны депутаттарга берген.

Илеткелчиден депутаттар болгаш сессияга олурушканнар эвээш эвес айтыырларны салып, хоойлу төлевилелинде билдинмейн турар үүлдеринге харыыларны алган.

Бо илеткел доозулган соонда тускай тургускан комиссия Тыва Республиканың амгы үеде күштүг болуп турар Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) немелде киирер саналды киирген. Ол немелде киирерин депутаттар дугуржуп чугаалажып алган соонда, бадылаашкын эгелээн. Сессияда олуржуп турар депутаттар немелдени киирерин чаңгыс үн-биле дугуржуп алган хирезинде, бадылаашкын саны четпейн туруп берген. Каш-даа бадылаан, четпес. Тодаргайы-биле чугаалаарга, 84 бадылаашкын херек турган. Кыска чапсарны чарлаш, депутаттарның бар, чогун хынап көрген. Түннелинде сессияда үүгле 80 депутат олуржуп турган болган. (126 депутаттан).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сөс алгаш, сессияга депутаттар эвээш олүржүп, шиитпир хүлээп алыр арга чок болганын барымдаалааш, бо хүн сессиялың ажылын соксатказ, даарта хүнче, сентябрь 29-че шилчидерин саналдаан. Сессияга олурушпайн турар депутаттарның чылдагаанарын тодарадырын Дээди Совединиң Секретариадынга дааскан. Бо санал-биле депутаттар чөпшээрешкеш, сессияны тоон көрбейн, туразы-биле каапкаш кылаштан чоруй баар депутаттарның сагышсеткилин айтырарын сүмелээн.

Оон-биле сессияның бирги хүнүнүң ажылы доозулган. Бир эвес депутаттарның саны четчир турган болза, элээн каш айтырыгларны шиитпирлеп алыр эвээш эвес үе-шак кежээкинчи 7 шакка чедир арткан турган.

* * *

Дүүн, сессияның ийнги хүнүнде, хоойлулар төлевилелдериниң сайгарылгазында эгелээн. Оон мурнунда хүн депутаттар «Чер иштиниң байлактарының дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилелин сайгарын эгелей бергеш, кежээки хуралында тарай маңнажы берген чурум чо- чоруунун үжүн сессиялаар кворум чок болган. Командировка чарыгдалын безин карманнап алгаш, сессияга келбейн баар депутаттар бар, чижээ, депутат В. Неделин ынчалган. Бир каш депутат сессиязын хүндүлеп көрбейн, командировкалап чорупкан болган. Депутат Б. А. Конуспаев ыытбаш чок республикадан көжүп үнген (депутат эргелерин ол барган черинде ажылдап турарын кым билир туразы ол хире улуг-дур). Чамдык депутаттар шөлээлээч, 3 чоланчы депутатты совхоз директорлары салбаан. Ынчап кээрге бо сессияда 95 депутат киржип турар.

«Чер иштиниң байлактарының дугайында» хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр санал берген депутаттар **В. Т. Хемер-оол, С. С.-Б. Монгуш, А. В. Марцеха** төлевилелде көрдүнген чамдык үүлдер талазы-биле бодалдарын чугаалааннар. Чижээ, бо төлевилелиниң Президентизиниң чөвүлекчизи, Сибирьниң Эртемнер академязының Тывада комплекстиг кылдызының, Тываның геология-шинчилел экспедициязының болгаш чурттуң өске-даа девискээрлериниң эртемденнери идеңкейлиг киришкенин илеткелчи демдеглээн. Олар улуг дузаны, деткимчени көргүскенин чугаалаан. Бо бүгү бир демниг күштүң ачызында төлевилелди ажылдап кылгаш, сессияга чугаалажып көргеш, бадыладырыбиле киирип келген.

Илеткелчи «Чер иштиниң байлактарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелиниң бөлүктеринге, үүлдеринге доктаап, оларның дугайында кыска тайылбырны депутаттарга берген.

Илеткелчиден депутаттар болгаш сессияга олурушканнар эвээш эвес айтыырларны салып, хоойлу төлевилелинде билдинмейн турар үүлдеринге харыыларны алган.

Бо илеткел доозулган соонда тускай тургускан комиссия Тыва Республиканың амгы үеде күштүг болуп турар Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) немелде киирер саналды киирген. Ол немелде киирерин депутаттар дугуржуп чугаалажып алган соонда, бадылаашкын эгелээн. Сессияда олуржуп турар депутаттар немелдени киирерин чаңгыс үн-биле дугуржуп алган хирезинде, бадылаашкын саны четпейн туруп берген. Каш-даа бадылаан, четпес. Тодаргайы-биле чугаалаарга, 84 бадылаашкын херек турган. Кыска чапсарны чарлаш, депутаттарның бар, чогун хынап көрген. Түннелинде сессияда үүгле 80 депутат олуржуп турган болган. (126 депутаттан).

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей сөс алгаш, сессияга депутаттар эвээш олүржүп, шиитпир хүлээп алыр арга чок болганын барымдаалааш, бо хүн сессиялың ажылын соксатказ, даарта хүнче, сентябрь 29-че шилчидерин саналдаан. Сессияга олурушпайн турар депутаттарның чылдагаанарын тодарадырын Дээди Совединиң Секретариадынга дааскан. Бо санал-биле депутаттар чөпшээрешкеш, сессияны тоон көрбейн, туразы-биле каапкаш кылаштан чоруй баар депутаттарның сагышсеткилин айтырарын сүмелээн.

Оон-биле сессияның бирги хүнүнүң ажылы доозулган. Бир эвес депутаттарның саны четчир турган болза, элээн каш айтырыгларны шиитпирлеп алыр эвээш эвес үе-шак кежээкинчи 7 шакка чедир арткан турган.

* * *

Дүүн, сессияның ийнги хүнүнде, хоойлулар төлевилелдериниң сайгарылгазында эгелээн. Оон мурнунда хүн депутаттар «Чер иштиниң байлактарының дугайында» ТР-ниң хоойлу төлевилелин сайгарын эгелей бергеш, кежээки хуралында тарай маңнажы берген чурум чо- чоруунун үжүн сессиялаар кворум чок болган. Командировка чарыгдалын безин карманнап алгаш, сессияга келбейн баар депутаттар бар, чижээ, депутат В. Неделин ынчалган. Бир каш депутат сессиязын хүндүлеп көрбейн, командировкалап чорупкан болган. Депутат Б. А. Конуспаев ыытбаш чок республикадан көжүп үнген (депутат эргелерин ол барган черинде ажылдап турарын кым билир туразы ол хире улуг-дур). Чамдык депутаттар шөлээлээч, 3 чоланчы депутатты совхоз директорлары салбаан. Ынчап кээрге бо сессияда 95 депутат киржип турар.

«Чер иштиниң байлактарының дугайында» хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр санал берген депутаттар **В. Т. Хемер-оол, С. С.-Б. Монгуш, А. В. Марцеха** төлевилелде көрдүнген чамдык үүлдер талазы-биле бодалдарын чугаалааннар. Чижээ, бо төлевилелиниң Президентизиниң чөвүлекчизи, Сибирьниң Эртемнер академязының Тывада комплекстиг кылдызының, Тываның геология-шинчилел экспедициязының болгаш чурттуң өске-даа девискээрлериниң эртемденнери идеңкейлиг киришкенин илеткелчи демдеглээн. Олар улуг дузаны, деткимчени көргүскенин чугаалаан. Бо бүгү бир демниг күштүң ачызында төлевилелди ажылдап кылгаш, сессияга чугаалажып көргеш, бадыладырыбиле киирип келген.

Илеткелчи «Чер иштиниң байлактарының дугайында»

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА ПОЛИТИКТИГ БАЙДАЛ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

газы тургустунар болгаш Россияга демократия база чонвуд эрге-чагырганы дүжер апаар ийик деп санаар мен.

Үште, «Эчис-сорулга кандыгдаа аргаларны агартыптар» дээр бачыттыг принципти хүлээп көрбейн чораан болгаш хүлээвес мен, ынчангаш демократияны болгаш реформаларны камгалаар дээн чылдакбиле Б. Н. Ельцинниң Чарлыынга болгаш хөделишкиннериге кандыг-даа агартынышкын туруп болбас, ынчаарга кандыг-даа таварылгада демократияны эрге-чагырганы чангыс кижиниң эжелеп алырының аргазы-биле эвес, а күрүнениң Конституциязын болгаш хоойлуларын чайгылыш чокка сагыырбиле, Конституцияны камгалаары-биле камгалап ап болур болгай.

Дөртте, Федерацияның субъектилери-биле кандыг-даа сумележилге болгаш дугуруваан болгаш алызында кээп чуртту хамааты дайынның кезинге чедирип келгени дээп РФ-ниң Президентизи-биле кады харысалганы үлежир апаар деп санаар мен. РФ-тиң Дээди Соведи кедергей чөөн үзелдиглериниң эрге-чагырга дээш демиселиниң чепсээ, РФ-тиң Президентизи — кызыгаар чок эрге-чагырга дээш кедергей барыын үзелдиглериниң чепсээ болу бергенин эскербейн барып болбас ужурлуг бис. РФ-тиң улус депутаттарының Съездизи болгаш РФ-тиң Дээди Соведи Россия Совет Федеративтиг Республиканың күрүне суверенитетинин дугайында Декларацияны болгаш экономиктиг реформа дугайында хоойларны хүлээп алган үеден соңгаар бодунуң шинтпирлериниң үржуктарының стратегтиг анализин кылып шыдаваан болгаш Россия күрүнезин база оон камаарышпас чоруун үрегдээринин дерзиа чорудулгаларын чуртка өөскүткен, даштыкыда күткүчүжиктерин Россияның депутаттарының аразында бодунуң талалакчыларынга сөңнеп сунар болзун деп медеглеп турмен. Бир эвес ол Чарлыкты күсүедир апаар таварылгада мээң кылыр кара чаңгыс түүлүм болза Москва хоорайда албанның 3 өрээлдиг квартиразын бодумга арттырып, (дөрт кылыры нарын болур үжүрүнда нотариуска демдеглеп бижиткеш, ТР-ниң Дээди Совединиң оон өнчүзү кылдыр дамчыдып бээр мен — моон соңгаар ТР-ниң ДС-ниң даргазы кым-даа болуп чүве болза, Москвага ТР-ниң Дээди Совединиң албан хаар чүүрттага чери бар болуп ышкажыл.

РФ-тиң улус депутаттарының Съездизин болгаш Дээди Соведин бодумнуң канчаар көрүп турарымны мынчаар чүүлаалар мен: РФ-тиң Съездизи болгаш ДС боттарының бөгүнгү өөрү-хевири болгаш үтка-шынары-биле эргижирээн болгаш төлээлелге эрге-чагырганың системазын, ынчан-ла, шынгыы чаартыр болгаш оларны амгы үейин боттуг байдалдарыңа таарыштыр тургузар үжүрлүг. Төлээлелге эрге-чагырганың бүгү тургузуунун дугайында база-ла ынчаар чүүлаалаар херек. Ынчала-даа ону революстуг, конституциялыг Чарлык-биле шинтпидээри шыдаттынмас, ол хире нарын болгаш берге ажыл болур, ынчангаш Советтерни реформалаарының чорудулгазы Россияга болгаш республикаларга-даа конституциялыг чаартылгалар-биле боттарыр үжүрлүг — бистиң республикага чогум кандыг-кандыг Советтер төрөгин боттарывыс тодарадыр үжүрлүгдүр бис.

Россияга боор болур болуушкуннарны мынчаар көрүп турар мен:

Бирги, эң-не таарымчалыг эвес хевири:

— РФ-тиң Дээди Соведин, РФ-тиң улус депутаттарының Съездизин күш-биле тарады сынырган, Р. И. Хасбулатовту, В. А. Руцкойну, В. П. Баранниковту, А. Ф. Дунаевти, В. А. Ачалову, улус депутаттарын, оппозициянын удурткүчүларын болгаш кежигүнеерин түдүп, база хорудаан туруп болуп — ол дээрге хамааты дайынче, массалыг террорже дөрт орук-тур.

Иккиги, эң-не болгу дег хевир:

— федералдыг төлээлелге органнарын түүлүнга чедир дүжүрүп база үзүткап каапкаанының соонда РФ-тиң Конституция Судун, федералдыг прокуратураны, судту дүжүреринин болгаш Айыл чок чорук министерстводун болгаш Иштики хөөктер министерстводун РФ-тиң Президентизинин холунче дамчыдып, чагыртымының эдилээ келир;

— РФ-тиң Президентизинин хүүда эрге-чагырганың Федералдыг Хуралды тургузарының, бүгү талазы-биле кижилериниң баштынчыга бердингенинин принципиниге үндезилээш, судтун болгаш прокуратураның органнарынга кадр талазы-биле ханы томуйлаашкыннар кылырының аргазы-биле быжыглаарының идеяйлыг чорудулгазы эгелээр:

— төлээлелге органнары бар кылдыр кестүп турар кылдыр оларны соонда солуур сорулга-биле республикаларын, крайларның, областарның болгаш автономияларның амгы соңгулдалыг органнарын бир болза үстүнден, бир болза федерацияның иштинде боттарының талалакчыларының холдары-биле дүжүреринин чорудулгазы эгелээр;

— оон федералдыг деңнелбиле болуру ышкаш, хоойлужудулга, төлээлелге эрге-чагырганы РФ-тиң регионнарының күүсекчи эрге-чагырганың холдарынче дамчыдарының чорудулгазын РФ-тиң Президентизи болгаш Чазаа идеякейлин-биле дүргедедир; чагырга черлериниң оларга таарымча чок баштыңнарын калбаа-биле дүжүрүп эгелээр, хамаатыларын болгаш албан-дужаалдыг кижилерин оларның политиктиг үзел-бодалы болгаш РФ-тиң Президентизи-биле төөпшээрешпези дээш истеп-сүүп эгелеп болур, ынчангаш ол чорук массалыг, политиктиг кадыг-дошкун респрессияларже шилчий берип болур;

— РФ-тиң Президентизи РФ-тиң Президентизин болгаш РФ-тиң Федералдыг Хуралын хары үгда соңгуурунга төөпшээрешпес ийикпе азы аңаа-ла ваазаар апаар, ынчаза-даа ону революстуг, конституциялыг Чарлык-биле шинтпидээри шыдаттынмас, ол хире нарын болгаш берге ажыл болур, ынчангаш Советтерни реформалаарының чорудулгазы Россияга болгаш республикаларга-даа конституциялыг чаартылгалар-биле боттарыр үжүрлүг — бистиң республикага чогум кандыг-кандыг Советтер төрөгин боттарывыс тодарадыр үжүрлүгдүр бис.

Россияга боор болур

Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында ДҮРҮМ

(Эгези 2-ги арында).

гулдалар хүнүнде) болгаш хамаарышкан соңгулда участогунуң девискээринде доктаамал чурттаар черлиг Россия Федерациязының хамааты бүрүзүн соңгукчулар данзызына киирер.

Соңгукчуларның данзызын алфавит азы өске чурум (чурттакчылыг черлер, кудумчулар, бажыңнар айы-биле база соңгукчулар адресторинге үндезилээнин) өзугаар тургузар. Соңгукчунуң фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген чылын, айын, хүнүн, адрезин данзыга айтыр.

Хамаарышкан чагырга черге, а соңгулда кэмпаниязын эрттирер үеде — участоктуң соңгулда комиссиязы соңгукчулар данзызы-биле таныжар арганы хамаатыларга хандырар.

Россия Федерациязындан дашкаар доктаамал чурттаар черлиг соңгукчуларның данзызын даштыкы чурттарның девискээрлеринде ажылдап турар Россия Федерациязының консул албан черлери тургузар. Россия Федерациязының консул албан черлери чок чурттарда доктаамал чурттаар черлиг соңгукчулар ук чурттар-биле кызыгаарлашкан азы чоок чурттуң девискээринде Россия Федерациязының консул албан черинге баргаш, ында соңгукчулар данзызына киирер дугайында дилээр.

3 эге. Соңгулда комиссиялары

12 чүүл. Соңгулда комиссияларының хевирлери

Күрүне Думазына соңгулдаларны организастаарынга болгаш эрттирериге дааразында соңгулда комиссиялары тургустунар:

а) Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы (оон ынай Төп соңгулда комиссиязы дээр);

б) Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары;

в) участоктарның соңгулда комиссиялары.

13 чүүл. Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязын тургузар чуруму

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязын оон даргазы болгаш комиссияның үзүрбиз кежигүнүери составтыг кылдыр Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалар үнүнге чедир 70 хонуктан орай эвесте тургузар.

Төп соңгулда комиссиязының даргазын Россия Федерациязының Дээди судунуң саналдап келгени-биле Россия Федерациязының Президентизи бадылаар.

Россия Федерациязының субъектилери оларның хоойлужулуда (төлээлелге) эргечагырга органнарының өмүнээзинден саналдаан кандидаттарның иштинден Төп соңгулда комиссиязының он кежигүнүнү Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Россия Федерациязының субъектилеринин күүсекчи эргечагырга даргаларының саналдааны кандидаттарның иштинден Төп соңгулда комиссиязының он кежигүнүнү Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар.

Төп соңгулда комиссиязының даргазы болгаш кежигүнүнү юридиктиг дээди эртемниг азы эрге-хоойлу талазы-биле эртем чадалыг болур ужурлуг.

Нинти-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бодунуң данзызын бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыны бүрүзү, чаңгыс мандаттыг хамаарышкан округтуң соңгулда комиссиязының чевлээр эргелиг бир кежигүнүн томуйлаар эргелиг.

14 чүүл. Округтарның соңгулда комиссияларын тургузар чуруму

Күрүне Думазына депутаттар соңгулдаларының талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязын Күрүне Думазына депутаттар соңгулдаларының талазы-биле округ бүрүзүнге тутуглаар.

Күрүне Думазына депутаттар соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын Россия Федерациязының чогуур субъектилеринин төлээлелге болгаш күүсекчи органнарының саналдааны кандидаттараның иштинден даргазы, 12—18 кежигүнүнү составтыг кылдыр Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы Күрүне Думазына соңгулдаларны эрттиринге чедир 50 хонуктан орай эвесте тургузар. Ынчаарга соңгулда комиссияларының кежигүнүнүнүн чартык кезиин Россия Федерациязының субъектилеринин күүсекчи эрге-чагырга даргаларының саналдаан кижилериниң иштинден, а оон өске чартык кезиин — төлээлелгелиг чогуур эрге-чагырга органнарычыг саналдаан кижилериниң иштинден томуйлаар. Комиссияның даргазын Төп соңгулда комиссиязы томуйлаар.

Соңгулда комиссиязының даргазы юридиктиг дээди эртемниг азы эрге-хоойлу талазы-биле эртем чадалыг болур ужурлуг.

Нинти-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бодунуң данзызын бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыны бүрүзү, чаңгыс мандаттыг хамаарышкан округтуң соңгулда комиссиязының чевлээр эргелиг бир кежигүнүн томуйлаар эргелиг.

15 чүүл. Участоктарның соңгулда комиссияларын тургузар чуруму

Участоктарның соңгулда комиссияларын даргазы, комиссияның 4—18 кежигүннери составтыг кылдыр Күрүне Думазына болгаш Федерация Чевлелинин чаа чыыжының соңгулдаларына чедир 40 хонуктан орай эвесте тургузар. Комиссияның санын округтарын (район — ваалдазы чок автономныг округтарның) төлээлелге эргечагырга органнары, тус чер бот-башкарылгазының районнар, хоорайлар болгаш хоорайларда районнарның төлээлелге эрге-чагырга органнары тургузар. Ынчаарга соңгулда комиссияларының кежигүннериниң чартык кезиин төлээлелгелиг эрге-чагырганың азы тус черниң бот-башкарылгазының айыткан органнары соңгуур, а оон артканы чартык кезиин — хамаарышкан чагырганың даргалары томуйлаар. Даргазын айыткан хуусаала соңгууру боллунмаан таварылгада оны Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле округтуң хамаарышкан комиссиязы томуйлаар.

Нинти-федералдыг соңгулда округунуң талазы-биле бодунуң данзызын бүрүткеткен соңгулда каттыжыышкыны бүрүү болгаш чаңгыс мандаттыг хамаарышкан округ талазы-биле депутатка кандидат участоктуң соңгулда комиссиязының чевлээр эргелиг бир кежигүнүн томуйлаар эргелиг.

Оон ынай, соңгулда каттыжыышкынары болгаш депутатка кандидаттар болза, каттыжыышкын азы кандидат бүрүзүнден 5 чедир хайгааракчыларны хамаарышкан соңгулда комиссиязыче соңгулдалар хүнүнде чорудар эргелиг, чоруткан хайгааракчылар участоктуң соңгулда комиссиязына бадылаашкыннарны санаары доозулгуже чедир олуржур эргелиг.

16 чүүл. Соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң статузу

Комиссия кежигүннери:

хамаарышкан соңгулда комиссиязычын хуралдары болур дугайында чогуур үезинде дыннаан турар болгаш ол хуралдарга олуржур;

хамаарышкан соңгулда комиссиязының хуралынга чуве чугаалаар болгаш хамаарышкан соңгулда комиссиязының эрге-хүлээлгезинге киирген айтыыглар талазы-биле саналдарны киирер болгаш ук саналдар талазы-биле бадылаашкынны кылдырын негээр эргелиг;

хамаарышкан соңгулда комиссиязының кандыг-даа документилери болгаш материалдары-биле таныжар эргелиг.

Күрүненин эрге-чагырга органнарының бадылааны соңгулда комиссияларының даргалары болгаш кежигүннери соңгулда комиссиязы кажан шиитпирлерни хүлээн алырда, бадылаар шиитпирлекчи эргелиг болгаш соңгулда комиссияларының бүгү хуралдарына олуржур хүлээлгелиг.

Соңгулда каттыжыышкынарының болгаш депутатка кандидаттарның томуйлааны комиссия кежигүннери чевлаар эргелиг.

17 чүүл. Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эрге-хүлээлгелери.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы болза:

1) бо Дүрүмүн ажыглаар чуруумунун дугайында тайылбыны бээр болгаш онуң чаңгыс аай күүседирин хандырар;

2) округтарның соңгулда комиссияларының ажылын удуртур;

3) округтарның соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге киирериге хамаарыштыр биллириишкиннерни, хомудалдарны сайгарып өөр болгаш оларның дугайында шиитпирлерни хүлээн алыр;

4) бо Дүрүм-биле чөрдүген таварылгаларда соңгулдаларны организастаар айтыыглар талазы-биле саавыларны болгаш өске-даа актыларны үндүрер;

5) нинти-федералдыг соңгулда округунуң аайы-биле соңгулда каттыжыышкынының адын үндүргени Күрүне Думазының составына депшиттирген кандидаттар данзызын, ол соңгулда каттыжыышкынарының бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр, доктааткан хевириниң шынзылгаларын үстүнде айытган кандидаттарга болгаш бүзүреттирген кижилерге тыпсыр.

6) кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын идип үндүрген бүгү соңгулда каттыжыышкыннарының соңгулда муриунда ажыл-чорудулгазының дең эрге-хоойлулуг болур негелделерин сагыырын хандырар;

7) Күрүне Думазына соңгулдаларны чорударының хоойлуга дүгжүрүнге контрольду боттандырар;

8) Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозунун берген медээлеринге үндезилеп Россия Федерациязының девискээринден дашкаар турар соңгукчуларны Россия Федерациязының девискээринде соңгулда округтарына кчир бижиир дугайында айтыыглаачы шиитпирлээр;

9) соңгулда бюллетеньнерини, соңгукчулар данзызының болгаш соңгулданың өске-даа документилериниң хевирлерин, оларны калгалаарычын чуруумун доктаа- нинти-федералдыг соңгулда округунун аайы-биле Күрүне Думазының депутаттары кылдыр соңгуттурган кижилерни тодаргайлаан б- гаш соңгуттурган дугайында шынзылгаларны оларга тыпсыг;

14) Күрүне Думазының депутаттары кылдыр соңгуттурган кижилериң данзызын тургузар болгаш ол данзыны бүзүреттирген кижилериниң эрге-хоойлу талазы-биле депутаттарының бүрүн эргелиг хынаарын, эрге-жок чугула документилерин мандат комиссиязына дамчыдып бээр;

15) Күрүне Думазының депутаттарының дагын соңгулдаларын организастаар;

16) бо Дүрүмге дүүштүр өске-даа эрге-хүлээлгелерни боттандырар.

18 чүүл. Округ соңгулда комиссиязының бүрүн эргелери

Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле округтарның соңгулда комиссиялары болза:

1) бо Дүрүмүн бодунун соңгулда округунун девискээринге күүседиринге хамаарыштыр контрольду боттандырар;

2) участоктарның соңгулда комиссияларынын ажылын удуртур, ол комиссияларын шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хамаарыштыр биллириишкиннерни, хомудалдарны сайгарып өөр болгаш ол дугайында шиитпирлерни хүлээн алыр;

3) депутатка кандидаттарны болгаш оларның бүзүреттирген кижилерин бүрүткээр доктааткан хевириниң шынзылгаларын оларга тыпсыр;

4) депутатка бүгү кандидаттарга соңгулда мурнунун ажыл-чорудулгазының дең эрге-хоойлу негелделерин сагыырын хандырар;

5) соңгулдаларны эрттиринге соңгулда округунга Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының тускайлап берген акша-хөрөнгилерин башкарып чаргдаар;

6) округтун аайы-биле соңгулдалар түннелдерин доктаачын тодаралып болгаш оларны Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязына дамчыдар, соңгулдаларны организастаары база эрттирери-биле холбашкан документацияны архивке дамчыдып бээрин хандырар;

7) чаңгыс мандаттыг болгаш ийи мандаттыг соңгулда округтарының аайы-биле бадылаашкын бюллетеньнериниң бижимелин бадылаар, бюллетеньнерни белеткээрин база оларны участок комиссияларына чедиштир бээрин хандырар;

8) участок комиссияларын бажыңнар, транспорт, хаалаа-биле хандырганын контрольдаар, соңгулдаларның материал-техникти хандырылгазының өске-даа айтыыгларын чугаалажып көөр;

9) бо Дүрүмге дүүштүр өске-даа эрге-хүлээлгелерни боттандырар.

19 чүүл. Участок соңгулда комиссиязының эрге-хүлээлгелери

Участок соңгулда комиссиязы болза:

1) соңгукчуларның немелде данзызын участок аайы-биле тургузар;

2) соңгукчулар данзызы-биле соңгукчуларны таныштырар, соңгукчулар данзызында частыыглар болгаш чите эвес чүүлдер дугайында биллириишкиннерин хүлээн алгаш, чугаалажып көөр, данзыга чогуур өскерилгелерни киирер дугайында шиитпирни хүлээн алыр;

3) соңгулдалар хүнүнүн болгаш бадылаашкын болур черниң дугайында чоога дыннадыр;

4) соңгулда мурнунун агитация материалдарын бо Дүрүмде көрдүген чурумга болгаш хемчээлге дүүштүр сайгарыылдыр тургусканын контрольдаар;

5) бадылаашкын кылыр өөзэлдерни, соңгулда хааржактарын болгаш соңгулданың өске-даа дериг-херекселдерин белеткээрин хандырар;

6) соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынны болгунун соңгулда участогунга хандырар;

7) бадылаашкыннарын саналаар, участокка бадылаашкыннарның түннелдерин тодаргайлаар, соңгулдаларны организастаары-биле база эрттиреери-биле холбашкан документацияны архивке дамчыдып бээрин хандырар;

8) соңгулдаларны белеткээр, бадылаашкынны организастаар айтыыглар талазы-биле биллириишкиннерни, хомудалдарны сайгарып көөр болгаш ол дугайында шиитпирлерни хүлээн алыр;

9) бо Дүрүмге дүүштүр өске-даа эрге-хүлээлгелерни боттандырар.

20 чүүл. Соңгулда комиссияларының ажылын организастаары

Соңгулда комиссиязының хуралы бир эвес аная комиссияны бадылаар эргелиг кежигүннериниң үштүн ийиниден эвээш эвес, а ол ышкаш комиссияның даргазы азы оон орлакчызы болурушкан болза, шиитпирлээр эргелиг болур.

Соңгулда комиссиязының даргазының орлакчызын болгаш секретарын оон бирги хуралында соңгуур.

Соңгулда комиссиязының хуралдарын даргазы азы оон даасканын ёзугаар комиссия даргазынын орлакчызы чыыдыр болгаш эрттирер. Ол ышкаш хуралды комиссия кежигүннериниң үштүн бириниң эвээш эвестиги негээнин ёзугаар эрттирер.

Соңгулда комиссиязының шиитпирлери комиссияның хуралга олурушкан, бадылаар эргелиг кежигүннериниң хөй кезиинин бадылаашкынныбыле хүлээн аллынар.

Төп соңгулда комиссиязының нормативтиг үндезининг инструкцияларын болгаш өске-даа шиитпирлерин комиссия кежигүннериниң бадылаар эргелиг нинти санының хөй кезии-биле хүлээн алыр. Төп соңгулда комиссиязының нормативтиг шиитпирлерин парлаар ужурлуг.

Төп болгаш округтарның соңгулда комиссияларының шиитпирин ёзугаар, тускайлаан бюджет акшаларының хемчээли-биле комиссия даргазы болгаш кежигүннери боттарының албан-хүлээлгелерин комиссияга доктаамал азы тур када кол ажылынан хосталбышаан күүседин болур.

Төп соңгулда комиссиязының ажылы-биле холбашкан чарыгдаллар сметазын Россия Федерациязының республика бюджединге ангы үүл кылдыр киирер.

Төп болгаш округ соңгулда комиссияларының хуралдарынга оларның чанында турар массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуруп болурлар. Участоктарның соңгулда комиссияларының хуралдарынга массалыг информацияның кандыг-даа чепсектериниң төлээлекчилери олуруп болур.

Хомудалдарны сайгарып турарының үезинде соңгулда комиссияларының хуралдарынга соңуургалдыг талаларның төлээлекчилери олуржур эргелиг.

Соңгулда комиссияларының протоколдарынга чогуур хуралдың даргалакчызы болгаш оон секретары ат салыр.

Бүгү күрүне органнары, тус чер бот-башкарылгазының органнары а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери оларның соңулгаларын болур-чогууру-биле күүседиринге эргежок чугула летки-мчени соңгулда комиссияларынга көргүзер ужурлуг.

21 чүүл. Соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хомудалдар киирери

Төп соңгулда комиссиязының бо Дүрүмүн сагыырын хүлээн алган шиитпирлериге болгаш хөделиишкиннеринге хомудалы Россия Федерациязының Дээди судунга федералдыг хоойлуда доктааткан чуруму ёзугаар хомудал киирген турул болур.

Округтарның болгаш участоктарның соңгулда комиссияларының бо Дүрүмүн хажыып кылганы шиитпирлерни болгаш хөделиишкиннерни федералдыг хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар устуунде турар соңгулда комиссиязынга азы судка хомудап киирген турул болур. Ол үеде үстүнде турар соңгулда комиссиязынга баш удур хомудаары судка киирериниң ыяап-ла негелдези эвес болур.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы болгаш округтарның соңгулда комиссиялары боттарының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле адаанда турар соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хомудалдарны чугаалажып көөр болгаш беш хүнүлеп эвээш эвес хуусаа иштинде дорт ужур-уткалыг харыны, а соңгулдалар хүнүнде — доп-дораан бээр хүлээлгелиг.

4 эге. Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарны депшидери

22 чүүл. Депутаттың бүрүн эргелериниң албан-дужаад байдалдарынга азы күрүне болгаш өске-даа органнарга ажылдаары-биле дүүшпези

Бо Дүрүмүн ёзугаар боттарының албан-дужаалы, мандалы азы кылып турар ажылы Күрүне Думазының депутатының мандалынга дүүшпейн турар кижилерни соңгаан таварылгада, олар чогуур ажыл-чорудулгазын соксадырының дугайында биримел хүлээлгени бээр.

Бо чүүлде айыттынган кызыгаарлаашкыннарны сагыыр болза, чогуур кижилерни соңгаанын күш чок болдурар.

23 чүүл. Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын

Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын соңгулда каттыжыышкыны идип үндүрер. Соңгулда каттыжыышкыны кандидаттарның бирден хөй эвес нинти-федералдыг данзызын идип үндүрер. Нинти-федералдыг данзыга кандидаттарның саны Күрүне Думазына депутат мандаттарының чартыын 20 хуудан хөй эвес кылдыр ашкан турул болур. Кандидаттарны бүрүткедип данзыга соңгулда каттыжыышкынының тодаратканы чуруму-биле бижиир.

Соңгулда каттыжыышкыны кандидаттарны данзыга киирериниң чурумун тодаралда кандидаттарның девискээрлер аайы-биле бөлүктеринге долу азы кезиичмдыызы-биле чарар эргелиг. Оон-биле калы ук каттыжыышкын кандидаттарның девискээр аайы-биле бөлүктерин Россия Федерациязының кандыг-кандыг субъектилеринге азы субъектилер бөлүктеринге дүгжүп турарын айтып ужурлуг.

Соңгулда каттыжыышкыны ында киирип турар политиктиг хөй-нинти каттыжыышкынчаарда болгаш өске-даа хөй-нинти организацияларда кежигүн болбайн турар кандидаттарны депшидип болур. Кандидаттарның нинти-федералдыг данзызына кандидат бүрүзүнүн фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, кылын турар ажылын болгаш доктаамал чурттап турар черин айтыр.

Кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын бүрүткедиринге оны үүлдүгзүнүн деткээн 200 муңдан эвээш эвес соңгукчуларның холунун үжүүн чыыры негеттинер. Ынчаарга 200 муң хол үжүүнден Россия Федерациязының чаңгыс субъектизинге 15 хуудан эвээш эвези онаажыр ужурлуг. Хол үжүү салыр хуудустарны бо Дүрүмге 1-ги капсырылгада айыттынган майыкты ёзугаар белеткээр. Ат салыр хуудус бүрүзүнге-ле бо үүлдүн 5-ки кезээнде айыттынган баштайгы 4 кандидат дугайында, а бир эвес данзыны девискээрлер аайы-биле тургускан болза, Россия Федерациязының хол үжүктери чыып турары субъектизинде (субъектилеринде) баштайгы 3 кандидат дугайында үүлдерни киирер. Хол үжүктерин чыып чоруур кижи соңгукчуның негээнин ёзугаар соңгулда каттыжыышкынының бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң шынзытканы кандидаттарның составын болгаш бижээн чуруму-биле калы кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын долузу-биле көргүзер хүлээлгелиг.

Хол үжүктерин чыып эгелээриге чедир кандидаттарның данзызын Төп соңгулда комиссиязынга киирген турар ужурлуг. Төп соңгулда комиссиязы данзыны алган соонда, ону берген кижиге оон шынзыткан хоолгазын бээр хүлээлгелиг.

Данзының составын данзыга кандидаттарны киир бижириниң чуруму, а ол ышкаш данзыны девискээрлер аайы-биле бөлүктеге чарарын ол данзыны киирип турар соңгулда каттыжыышкыны тодаралдыр болгаш кандидаттарның үүнүп чорутканыдан болган өскерилгелерден ангы таварылгада данзы Төп соңгулда комиссиязынга кииргениниң хемчээли-биле адаанда турар соңгулда комиссияларының шиитпирлеринге болгаш хөделиишкиннеринге хомудалдарны чугаалажып көөр болгаш беш хүнүлеп эвээш эвес хуусаа иштинде дорт ужур-уткалыг харыны, а соңгулдалар хүнүнде — доп-дораан бээр хүлээлгелиг.

4 эге. Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарны депшидери

22 чүүл. Депутаттың бүрүн эргелериниң албан-дужаад байдалдарынга азы күрүне болгаш өске-даа органнарга ажылдаары-биле дүүшпези

Бо Дүрүмүн ёзугаар боттарының албан-дужаалы, мандалы азы кылып турар ажылы Күрүне Думазының депутатының мандалынга дүүшпейн турар кижилерни соңгаан таварылгада, олар чогуур ажыл-чорудулгазын соксадырының дугайында биримел хүлээлгени бээр.

Бо чүүлде айыттынган кызыгаарлаашкыннарны сагыыр болза, чогуур кижилерни соңгаанын күш чок болдурар.

23 чүүл. Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын

Күрүне Думазының депутаттарынга кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын соңгулда каттыжыышкыны идип үндүрер. Соңгулда каттыжыышкыны кандидаттарның бирден хөй эвес нинти-федералдыг данзызын идип үндүрер. Нинти-федералдыг данзыга кандидаттарның саны Күрүне Думазына депутат мандаттарының чартыын 20 хуудан хөй эвес кылдыр ашкан турул болур. Кандидаттарны бүрүткедип данзыга соңгулда каттыжыышкынының тодаратканы чуруму-биле бижиир.

Соңгулда каттыжыышкыны кандидаттарны данзыга киирериниң чурумун тодаралда кандидаттарның девискээрлер аайы-биле бөлүктеринге долу азы кезиичмдыызы-биле чарар эргелиг. Оон-биле калы ук каттыжыышкын кандидаттарның девискээр аайы-биле бөлүктерин Россия Федерациязының кандыг-кандыг субъектилеринге азы субъектилер бөлүктеринге дүгжүп турарын айтып ужурлуг.

Соңгулда каттыжыышкыны ында киирип турар политиктиг хөй-нинти каттыжыышкынчаарда болгаш өске-даа хөй-нинти организацияларда кежигүн болбайн турар кандидаттарны депшидип болур. Кандидаттарның нинти-федералдыг данзызына кандидат бүрүзүнүн фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, кылын турар ажылын болгаш доктаамал чурттап турар черин айтыр.

Кандидаттарның нинти-федералдыг данзызын бүрүткедиринге оны үүлдүгзүнүн деткээн 200 муңдан эвээш эвес соңгукчуларның холунун үжүүн чыыры негеттинер. Ынчаарга 200 муң хол үжүүнден Россия Федерациязының чаңгыс субъектизинге 15 хуудан эвээш эвези онаажыр ужурлуг. Хол үжүү салыр хуудустарны бо Дүрүмге 1-ги капсырылгада айыттынган ёзугаар депутатка кандидатты депшиткен соңгулда каттыжыышкынының адын ыяап-ла айтыышаан, чорудар.

Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунан оон өске кандидатты депшиткенинде округтун соңгукчуларының нинти санының иштинде ийи хуусаа иштинде кандидаттарның чаңгыс-даа нинти-федералдыг данзызы азы чүгле чаңгыс ындыг данзы бүрүткеттинген турар болза, ол данзыларны ёзугаар соңгулдаларны чорутпас. Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарын шиитпирлеп Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының шиитпири-биле ийи мандаттыг кылдыр эле тургузар.

Ындыг округка соңгукчу чаңгыс кандидаттан хөй эвес кандидат үүнүп баткаан.

24 чүүл. Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга кандидатты депшидери

Кандидаттарны нинти-федералдыг данзызын депшиткен соңгулда каттыжыышкыны Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан Күрүне Думазына депутаттарга кандидаттарны депшидип болур. Оларны бүрүткээрин бо үүлдүн 5-ки кезээнде айыткаан ёзугаар депутатка кандидатты депшиткен соңгулда каттыжыышкынының адын ыяап-ла айтыышаан, чорудар.

Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунан оон өске кандидатты депшиткенинде округтун соңгукчуларының нинти санының 2 хуузундан эвээш эвес хол үжүүн ону деткиири-биле чыыры негеттинер. Хол үжүү салыр хуудустарны бо Дүрүмге II капсырылгада доктаатканы майыкты ёзугаар белеткээр. Ат салыр хуудус бүрүзүнге кандидаттың фамилиязын, адын, адазының адын, төрүттүнген хүнүн, кылын турар ажылын болгаш доктаамал чурттап турар черин айтыр.

Соңгукчу ат салыр хуудуска холунун үжүүн салгаш, бодунун фамилиязын, адын болгаш адазының адын, төрүттүнген хүнүн, адрезин, Россия Федерациязының хамаатысының хуудуда шынзылгазының азы паспортунун серизин болгаш дугаарын айтыр. Хол үжүү салыр хуудусту хол үжүктери чыттан кижи болунун фамилиязын, адын, адазының адын, адрезин, оон хуудуда шынзылгазының азы паспортунун серизин болгаш дугаарын айтыр база бодунун кандидатураын депшидерин дугаарын айтыр. Хол үжүү салыр хуудусту хол үжүктерин чыттан кижи болунун фамилиязын, адын, адазының адын, адрезин, оон хуудуда шынзылгазының азы паспортунун серизин болгаш дугаарын айтыр база бодунун кандидатураын депшидерин дээш хол үжүктерин чыттан кижи шыныыдыр.

Россия Федерациязының кызыгаарларының даштында турар Россия Федерациязының хамаатылары ат салган хуудустарны Россия Федерациязының консул албан черлерин дамчыштыр боттарының соңгулда округунун округ комиссиязыче чорудун болур.

Кандидатты депшидиринин саналдакчылары азы кандидаттың болу ат салган хуудустарны болгаш ол соңгулда округунун талазы-биле бодунун кандидатураын депшидеринин дугайында биллириишкинин Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле округтун соңгулда комиссиязына соңгулдаларга чедир 40 хонуктан орай эвес үе иштинде киирер. Округтун соңгулда комиссиязы кандидатты депшиткенинин бо Дүрүмүн негелделеринге дүгжүп турарын хынаар болгаш 5 хүн иштинде ону бүрүткээр, бо үүлдүн 2-ги кезээнде айыткан оон дугайында үүлдерни федералдыг хоойлуларны парлап турар солуннарга үндүрер болгаш ону тывыскан хүнү болгаш үезин айыткаш, аная шынзылганы бээр ийикпе азы бүрүткээринден ойталаар. Бүрүткеттирген кандидаттаа дугайында медээлерни бүрүткээринин соонда бир хонук иштинде база-ла массалыг информацияның төп болгаш тус чер чепсектериниге дыннадыр.

Бир эвес кандидаттарны бүрүткээринин доозулганынын соонда болгаш чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга соңгулдалар болур хүнге чедир ийиден эвээш азы ийи мандаттыг соңгулда округунга үштен эвээш кандидаттар артар болза, ынчан кандидаттарны немештир болгаш оон дараазының соңгулда ажылдарын чорудары-биле ол соңгулда округтарына соңгулдаларны 12 неделяга соңгаараалыр.

25 чүүл. Депутаттарга кандидаттарның эргелери болгаш хүлээлгелери

Ажыл берикчизи депутатка кандидатка оон күүсеинин ёзугаар бүрүткеткен үезинден эгелээш соңгулдаларын түннелдерин парлаар үеге чедир төлевир чок шөлээнин бээр хүлээлгелиг. Ол хуусаанын иштинде ортумак ажыл төлеврин азы бүрүткедир муриунда эрткен 3 айда саналтынган, ынчалза-даа Россия Федерациязының Дээди Совелинин доктаамал ажылдап турар депутатының төлеврин ашпайн турар хемчээлинге өске-даа доктаамал өрулганы онуң бүрүткээн соңгулда комиссиязы соңгулдалар эрттиринге тускайлаан бюджет акша-хөрөнгизинден ай санында төлөөр.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле депутаттарга кандидаттар бүрүткеткен хүнүнден эгелээш, соңгулдаларын түннелдерин парлаан хүнге чедир оларның бадылаттырган округунун девискээринге таксизен болгаш транспортун өске хевилериниге паргыг рейстериниген ангыда, шиитинин транспортунун кангыг-даа хевирин ажыглаар эргелиг. Бир эвес депутатка кандидат бадылаттының туварды соңгулда округунун кызыгаарларынан дашкаар доктаамал чурттап турар болза, ол айыттынган үениин иштинде соңгулда округунга чедир болгаш оон дедер ийиктинин темир-оруук, суг болгаш автомобиль транспортуныбыле (такси болгаш чагыглыг рейстеден ангыда) үш катаан азы үжүн үүл транспортуныбыле бир катаан чоруур эргелиг. Эвээш каш соңгулда округтарын хоорайларга кандидат хоорайнын болгаш хоорай чоогунун иштинин транспортун (такси болгаш чагыглыг рейстеден ангыда) бүгү хоорайның девискээринге хаалаг ажыглаар болур. Транспорт ажыглаары дээш төлеврин чогуур соңгулда комиссиязы соңгулдалар эрттиреринге тускайлаан бюджет акша-хөрөнгизинден кылыр.

Нинти-федералдыг соңгулда округунун талазы-биле депутатка кандидат бо үүлдүн 2-ги кезээнде негелделер-биле транспортту Россия Федерациязының доктаамал чурттап турар субъектизинин кызыгаарларына, азы бир эвес чогуур данзыны ындыг болуктерге чарган болза, оон кандидаттарның девискээр болуктеринге киирген Россия Федерациязының ындыг субъектизинин кызыгаарларына ажыглаар. Оон ангыда доктаамал чурттап турар черниден Россия Федерациязының чогуур субъектизинге чедир анаа демир-оруук, суг, автомобиль (такси-ден ангыда) болгаш үжүр үүл транспортуныбыле бир катаан чоруур эргелиг бээр. Транспорт ажыглаанын дээш төлевирин Төп соңгулда комиссиязы соңгулдалар эрттиреринге тускайлаан бюджет акша-хөрөнгизинден кылыр.

Депутатка кандидат бо үүлдүн 5-ки кезээнде айытканыдан ангыда чүгле чаңгыс соңгулда округунга бадылаттырган турул болур. Кандидат чаңгыс-даа соңгулда комиссиязынга киргеи турул болбас.

Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга бадылаттырар кандидат ол ышкаш кандидаттарның нинти-федералдыг данзыларының бирээзинге киирген турул болур.

Россия Федерациязының Чиигине прокурорунун чөпшээрели чокка депутатка кандидатты кеземче харыысалгазынга оналаан азы суд шугуму-биле онаар административтиг хемчеглерге таварыштырган турул болбас. Кандидатка хамаарыштыр баш удур соксадырының хемчеглерин болгаш өске-даа кеземче-чорудулга хемчеглерин чүгле Россия Федерациязының Дээди судунун доктаалы-биле онаан болур.

Күрүне Думазының депутадынга чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга бадылаттырар кандидат онуң бүрүткээн ол-ла соңгулда комиссиязынга бүрүткедир ужурлуг 10 чедир бүзүреттирген кижидыг боон болур. Кандидаттарның бүрүткеттинген нинти-федералдыг данзызын депшиткен соңгулда каттыжыышкыны Күрүне Думазына соңгулдалар талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округуларының саны ийи катаатан ажыг эвес саныыг болбушаан. Төп соңгулда комиссиязынга бүрүткедир ужурлуг бүзүреттирген кижилерин томуйлап болур. Бүзүреттирген кижилер бо Дүрүмүнүн 2 чүүлүнүн негелделеринге дүгжүп ужурлуг. Бүзүреттирген кижилер чогуур соңгулда комиссиязында шынзылгаларны алыр болгаш агитацияны болгаш кандидаттарны соңгуурунга идигин бээр өске-даа ажылдарын кылып чорудар. Бо үүлдүн 1-ги кезээнде айыткан үе иштинде ажыл берикчилерин бүзүреттирген кижилерге оларның дилээн ёзугаар төлевир чок шөлээнин бээр ужурлуг. Кандидаттар болгаш бүзүреттирген кижилерин томуйлап турар соңгулда каттыжыышкынары чогуур соңгулда комиссиязынга дыннаткаш, оларны кайы-даа үеде дедир кыйгыртып болур, ол комиссия мындыг бүзүреттирген кижилерге тыныскан шынзылгаларын күш чок болдурар.

Кандидат кижи соңгулдаларга чедир кайы-даа үеде бодунун кандидатураын дүжүрер эргелиг. Бир эвес ону ынчаар кылырынче албадаан байдаллар (аарыг болгаш өске-даа) кылган болза, соңгулда комиссиязы соңгулда мурнунун агитациясына тускайлаан-биле кады оон кылган чарыгдалларынын чогуур кезээн ол соңгулда каттыжыышкынынга хамаарыштырар. Күрүне Думазына депутаттың кандидатураын солуннарга ужурлуг солуннарга чүс хонуктан орай эвес үе иштинде парлаар болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге дыннадыр.

(Уланчыгы даараазында номерде).

Рынок негелдезин ёзугаар

«БОЙДУС»: үнүш эмнер, сыын мыйызы

Тыва черниң байлаан, ылангыя эм оттарын, сыын мыйызын, тооргу хинин, адыг өдүн дээш, оон-даа өске үнелиг эртине байлакты кымнар белеткеп турарыл. кайнаар аппарып, кымга садып база чеже акшаны киирип ап турарыл дээн чергелиг айтырыглар биске болгаш өске-даа солуннарга республиканың чурттакчылары үргүлүү тургузуп турар. Оларның айтырыынга долу эвес-даа бол харыыны бээри-биле чоокта чаа Кызылда «Бойдус» дээр фирмага чордум.

Кызылдың Кочетов кудумчузунда чоннуң амыдырал хандырылгазының улуг бажыныңы ийи дугаар каъдында бо фирма турар. Ол бажында янзы-бүрү акционер ниитилеллер, садыг черлери кончуг хөй. Олар колдуунда чурттакчы чонга ачы-дузазын чедирип турар. Фирманың турар черин тодаргай айыткалым аная эвес. Ол дугайын номчукчулар дараазында эскерип биле бээр боор.

Эрткен чылын тургустунган бо бүдүрүлге чери эм оттардан болгаш сыын мыйызындан биске белен-селен тывылбас ховар эмнерни эгелээн деп баш удур чугаалап каайн. Барып-барып бистің Тывага улуг өртектиг ховар эмнерни бүдүре бээр боор деп чүвеге кижи бүзүрээри арай-ла берге, ынчалзажок ол чер, шынапла, ол үүлдерни кыла бергенин карак-биле көргеш, аная бүзүрей бээр чорду. Ындыг черниң биске тургустуна бергени рынок харыдзаалараның ажыы, ажылгыр-тывынгыр кижилерге делгем опукту ажыткаңының тодаргай херечизидир. Бир эвес мурнуку хеөзер, күүнеже көрүүп алгаш ортан болзувусса, эм-тан кылыр бо болгаш оон-даа өске черлер биске кайын көстүп келир ийик.

Эм аймаа кылыр «Бойдус» фирманың директору Ирина Монгушеана Кара-оол полиграфист эртем-билиглиг кижи. Ол республика типографиязынга инженерлеп, директорлап үр чылдарда ажылдаан. Эрес-шоваа, чугаакыр бо специалисти бистер, журналистер, ылангыя «Шын» солуннуң ажылдакчылары аныяандан эгелээш эки билир бис. Ажылдаар черлеривис кожа, ажылывыс чаңгыс аай болгаш, оон-биле хүнүң чыгыы ужуражып, чамдыкта солун материалдарының өрүлдези, хевилели өзалдап турар дээш изиг-ленчип-даа турдувус. Ындыг таварылгада Ирина Монгушевна оюн-баштаа-биле биске алдырбас-даа болдур ийин. Күзээн күзелин, сөглээн сөзүн чедип алырыга тура-соруктуг аныяк кижи бистің караавыска-ла дуржулгалыг удуртукчу ажылдакчы апаргаан — албан-дужаал сүрген дарга эвес, а бүдүрүлге удуртукчузу.

Эрткен чылын Чазак аппарадынга экономистеп ажылдап тургаш, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга кылып, тускай бүдүрүлге ажылдаг дей берген деп чугаа дыннаан мен. Оон соонда кудумчуга бир катап ужуражы бергеш, ажыл-чорудулгазының кандыг янзылыг боор турарын оон айтырарымга: «Дериг-хереклелдер тыптынып чорун тур мен. Келир чылын продукция бүдүре бээр боор бис. Сонуургаш кээр көөр силер» деп чугаалаан чүве.

Дугурушкан чугаа ёзугаар, бо удаада аная чорааным ол. Директорнуң кабинединин чанында улуг өрээлди цех кылдыр дерип каан. Ында ажылдаан дериг-хереклелдериң даажы ол чоок-кавыга иллеп. А цех иштинче кире бээрге, янзы-бүрү эмзиг чыт думчукка тулуп кээр,—аптека-даа кижи сагыжына кирер. Ак халаттарлыг, клеёнка фартуктарлыг хереөженнер тускай столдар артында олургулапкан, хүрен-кызыл өңнүг өттсиген хандыларын аптека деңзилеринге деңзилээн, оларын холуп-былгаан—чай чок ажылдап турлар. Ийн кижи белен болган эмнерни бичин шил саваларда кудуп, шил даштының парлап каан биживктерин чыпшыр хырбалап турлар. Ол бижиктерни номчуп көөрүмге «Пантокрин», «Облепиховое масло» деп каан болду. Сыын мыйызындан кылган эм 300 грамм, а чыжыргана үзү 30 грамм саваларда.

Цехти сонуургап көргеш, директор-биле оон кабинединиге шелээн чугаалаштывыс. Ирина Монгушевна фирманың ажылының дугайын тодаргайы-биле чугаалап берди.

— Тываның бойдус байлааның хайыралын дашкаарнккээр сөөртпейн, өске черлерге сатпайн, республика иштинге болбаазырадыр болза деп күзел мени амыраттайн чораан. Рынок харыдзаалары эгелээн үеде ону кылып көөрдүү деп ыяк шиитпирлээн мен. Ол дугайында Чазак черинге айтыыг тургузуп, күзел-бодалымны өлереднирмге, мени леткиди. Эвээш эвес чээлини берген. Ол акшаның дузазы-биле бо цех тургустунган — деп, ол чугаазын эгеледи. Директорнуң чугаазын кичээнгейлиг дыннап, сонуургаан айтырыгларымны улаштыр-улаштыр салып-ла олурдум. Оон түннелинде даразында чүүлдер биллиндi.

Ирина Монгушевна фирманың тургустунганының дугайында бүрүткелди кылдыртып алган соонда, чээлиге алган акшазы-биле эм кылып турар завод, фабрикалыг черлердеи дериг-хереклелдер сураглаттынып эгелээн. Алтайга, Барнаулга, Новосибирскиге каш удаа барып, дугуржулгаларны кылгылаан. Ол үеде штат база четчелеттинген. Дериг-хереклелдерге ажылдаар кижилерни ол черлерге өөредип алган. Ылангыя Алтайда чыжыргана үзү болбаазырадыр кылыр заводтуң удуртукчулары кожа турар тываларынга улуг дузаны көргүзүп, специалистерни өөредип, артык дериг-хереклелдерин-даа саткан. Дериг-хереклелдерни тургузуп, бүгү чүвени ажылап-баштаан соонда, баштайгы продукцияны бүдүргеш, оңу хынадыры-биле лаборатория черлеринче чоруткан. Кылдыңган эмнерни шынары эки болганы бадыткаттынган. Харын-даа биологтуг негелделер талазы-биле эн арыг болгаш дээштиг деп үнелелди алган.

Эрткен чылын кылдыңган эмнерни республиканың аптека черинге дужаагаш, оон артканын өске черлерге саткан. Тывада кылып турар эмнер дугайында чарлал-рекламаны болдур-чогууру-биле тараткан. Ынчангаш эм садып алыр дугайында чагырлар хөй келген. Фирманың кылган продукциязын ол-бо черлер мөөнней садып ап турар. Тываның сыынарының өл, кургаг мыйыстарындан, чыжыганазындан кылган ховар эмнер ыяыг янзылыг чурт иштинге тарап эгелээн. Харын-даа даштыкы фирмалар ону сонуургап турар. Бир эвес бүдүрүлге лорудулгазын улам сайырангайжыдып, келир үеде өттсигенден эки шынарлыг эмнерни белеткеп эгелээр болза, Тывага даштыкы чурттарның валютазы эвээш эвес кирер дээрзинге бо коллективтиң ажылдакчылары быжыы-биле бүзүреп турар.

«Бойдус» фирма моон мурнунда биске кылып көрбээн ховар продукцияны бүдүрүп турар бүдүрүлге. Аарыг-аржык эмнээр, чоннуң кадыкшылын быжыглаар продукцияны кылып турар бүдүрүлгеге негелде улуг. Кижилерниң кадыы-биле холбашкан чүве болганда, оон кылган эмнериниң шынарынга хамаарыштыр кайыг-даа хомудал турбас ужурлуг. Ол бүгүнү барымдаалап көргеш, эм кылыр черге тускай эртем-билиглиг, хөй чылдарда ажылдап келген бедик мергежилдиг кижилерни шилип алган. Чижээлээрге, фармацевт Наталья Николаевна Осипова хөй чылдарда республиканың аптека эргелелинге ажылдап келген дужулгалыг специалист. Пенсиялап тургаш, бо фирма тургустуна бээрге, мөөнней чаладып келген. Фирманың кылган эмнериниң шынарын Кадык камгалал минис-терствозунуң талазындан Галина Николаевна Фёдорова хынап турар. Аптека шугумунга ажылдап чораан пенсионерлер бо фирманың ажылынга ийлекейлиг киржип, аныяктарын боттарының мергежилинге өөредип турар.

Эм кылыр янг этти каймын ап турарыл? Тываның байлалынга хамаарыштыр бо янзы эвес айтырыг. Чүге дээрге тайга-сыынарывыста сыын, иви хөй. Аныяк сыынарывыс-даа бар. Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Чаан-Хемчик районнарның улуг, биле хемнериниң уннарында чыжыргана арбын. Тарып турар чыжыргаанавыс база-ла эвээш эвес. Эм өттүүр Тываның кайы-даа районнарында үнүп турар. Бо бүгү — «Бойдус» фирманың эм кылыр чиг эди ол. Чыжырганалыг районнарының арга-ыяш ажыл-агыйлары бо чылын 40 тонна хире катты дужаар дугайында фирма-биле кереэни чарган. Оон 4 тонна чедир чыжыргана үзүн болбаазырадыр. Аныыр-тывыш ажыл-агый черлери сыын мыйызын эвээш эвести дужаагаан. Хуудө анчылардан база мыйысты (чөпшээрелдиг дээрзи билдингир) садып ап турар. Бир килограмм мыйысты 100 мундан 300 мун рубль-биле садып ап турар. Фирма Бай-Хаак чоогунда чыжыргана өстүрер черни тускайлаып алган. Чыжыргана тарыыр арат ажыл-агыйлап-биле кереэлерни чаргылаан. Моон алгаш көөрге, ол фирманың келир үеде улам сайыран ажылдаарының бүгү барымдаазы бар.

И. М. Кара-оол удаваг Новосибирскиге болуп эм бүдүрүп турар 18 фирманың удуртукчуларының ужуражыышкынынга, а чиженеп Виктор Иванович Лавриненко Мокутскиге болуп «Аптека-93» деп садыг ярмарканыга бар. Олар аная чораан эм шилдерни бүлүрер, эм саваларын хереклелдерни садып алыныыр. Тывага кылган эмнерни садып саварының дугайынча (чаптыкы чуттар-биле база) дужулгаларны кылып, кереэлерни чаран.

Алак сөстүүр чугаалап каан чүве болза, бо фирма реализин дугаларының бүгү чиитүүлерни республика бюджединге айытынган хүүсаазында төлеп турары болур.

Сетаро МААДЫ.

«Шынның» корр.

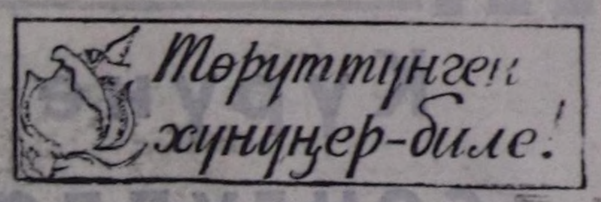

БАИЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Бистің эргим аавысы **Кара-кыс Салчаковна СЕНГИ-ДОРЖУ** октябрь 1-де 50 харлаар. Аавысы Тээлиниң ортумак школазында хөй чылдар дургузунда кызыманкай, болгаш ак сеткилдиг ажылдап, бодунуң эртем-билиин, дуржулгазын аныяк-чалыыларны кижизидеринге хаем чокка берип келген. Ол кезээде биче сеткилдиг, дузаргак болгаш ажы-төлүнге, өөреникчилеринге, эш-өөрүнге эргиг-эелдек кижи.

Бистин аавысы 4 уругну өстүрүп, ажыл-ишчи болгаш кадын-шыырак кижилер кылып каан. Ол дээш бистер, оон уруглары, кезээде өөрүп четтирип чоруур улус бис.

Бистер аавысты төрүттүнген хүнүн таварыштыр аная кан дег кадык-чаагай болурун, аас-кежиин болгаш узун назы назылап, ажыл-ижинге моон-даа соңгаар улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурун сеткилдің ханызындан күзедивис.

Ооллары Саян, Аян, Буян, уруу Айлан, кенни Буянмаа, күдээзи Мөгеен болгаш уругларының уруглары Сай-Суу, Эртине, Байлак.

Чарлалдар бюрозу

Москваның гипноз школазының филиалы эмнээринин бо хуулгаазыныг аргазынга өөренип алырын күзээн кижилерни чыып турар. Гипнологка бүдүрүлгеден хосталбышаан, 5 хүн өөренир. Өөредилге Кызылдың Чурукчулар бажынынга сентябрь 27-де эртенгинин 8 шакта эгелээн болгаш ол доостурга дыннакчыларга ол талазы-биле ажылдаар эргеин берип турар тускай шынылга-сертификатты тыпсын.

Өөренирини хелезини 50 мун рубль. Ол-ла бажынга эртенгинин 8 шактан эгелээш, аарыг кижилерни эмнээринин «сеববочтуң» сеансыларын эрттирер. Ол сеансының хелезини — 10 мун рубль.

Долгаар телефон № 3-27-24. Чурукчулар бажыны.

◆ ◆ ◆

Тываның хамчар ниитилери **«ДУНГУР»** бо чылдың октябрь 9-да 10 шакта Тываның бүгү хамчарының улуг хуралы болгуча чарлап тур.

ЫЫГЛЫР ЧЕРИ- Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 4!

◆ ◆ ◆

«СОДЕЙСТВИЕ-М» ФИРМАНЫҢ МАГАЗИННЕРИ

даалаңнга чаа бараанларны садып турар:

— тереэжен узун-моолак тоннар; эр кижилерге моолак тоннар, куртклар, спортчу костюмнер, уругларга часкы-күскү тоннар, комбинезондар;

— уруглар өөраактары;

— магнитофоннар, соотчуклар, телевизорлар, люстралар;

— автомашиналар: 6,45х13- ИЖ-2715-ке дискалар, ксеркостар, помпалар;

—ИЖ-2715, ГАЗ-3102 «Волга» (1987 чылын), ВАЗ-21013 (1985 чылын) автомашиналары;

— эстонскі кофе, какао, чай аймаандан шай, уруглар эрш-темин, сактар, сүүсүннер, банкалыг пиво, соус;

— ол шыкаш лемнерлер, чыш, пластмассан кылган хаажыларны база садып турар.

Долгаар телефоннар: М.М. 2-25-24, болгаш 2-25-44.

◆ ◆ ◆

«БАШКЫ, ЖУРНАЛДЫ ПАРЫЛЫНАР!

1993 чылдың октябрь 1-ден декабрь 1-ге чедир эртемтайылбыгдыг болгаш методиктиг «Башкы» журналга 1994 чылының чылдысынга органиссаттаар.

Журнал чылдың-та 6 катап үнер. Аная педагогика талазы-биле эртем болгаш методиктиг чүүлдерни парлаар, башкылаашкынның мурнакчы дужулгазын чырыдар. Хостуг шактарда номчуур содун материалларны, литературлуг парлаарны сүмелерни болгаш саналдарны [illegible]

Журналга чагыдылганы өөредилгенин районнарда болгаш Кызыл хоорайда киллистериниде түлээп ап турар. Журналдың бир номерининг өртээ — 700 рубль. Чылда чагыдар өртээ—4200 рубль. Бистер журналды силерге келирип баары дээш телевир албайн турарывысты сагындырывыс. Ынчангаш сеткүүлүг чедиреин, өөредилгенин районнар болгаш хоорайлар киллистерин дамчыштыр организаттаар апаар.

Журналга чагыдылга кылыры-биле келириннерни манап [illegible]

Өөредилге министерствозу.

◆ ◆ ◆

«ХЕЛЕМЕЧИ» ЭШТЕЖИЛГЕ ЧАРЛАП ТУР

Очулдурукчуларның «Хелемечи» деп эштежилгезин тургустунган болгаш сонг чылдан тыва дылче, тывазыдам орузунче янзы-бүрү материалдарны керээ азы дуржулга ёзугаар ачулдурып бээр болуп. Ынчангаш албаннын, а ол шыкаш хуунун материалдарын очулдурары негеттинин турар таварылгада 2-34-93, 2-34-92, 2-34-17 тургаалыг телефоннарны ажылдарын азы Красноармейская кудумчуда 100 дугаалыг бажынын ийнги казында № 20, 22, 24 болгаш 26 кабинеттерге келирин «Хелемечи» эштежилге чарлап тур.

◆ ◆ ◆

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАЛГА

Моол чылдың улус чонунуң Моолда болган «Найгамчик-93» деп конкурсунуң тиилекинин бүдүүр салым-чаанныг тыва хөг — Д. Оюнмаскин кижилериниг-биле концерти бо чылдың октябрь 2-де кежээнинин 18.00 шакта республиканың С. Пюрбю аттыг Улуска ногаанныг театрынга болгаш Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм министерствозу, Тыва аттыг фольклор-этнографиялыг центрунуң батыр чарлап тур.

1500 рубль өртектиг билеттерни хөгүүм-шиг театрының кассазында садып турар.

● ● ●

Кижи тыварынга дузалаарын диледивис

Сентябрының 6-да «Нива» маркалыг 14-16 ТВА күрүс дугаарлыг, ак өңнүг автомашиналыг чоруткан, барган черни билдинмес кылдыр читкен **ПАВЕЛ ЛЕОНИДОВИЧ КУККАРИННИ** көрген-билген болгаш оон дугайын дыннаан-даа кижилерни оны тыварынга дузалаарыы-биле даразында телефоннарже доп-дораан долгап дыннадырын дилеп тур бис: **92-4-42, 39-5-80** болгаш **97-5-68.**

Читкен кижиниң дугайын дыннаткан кижиниң ат-бажын таратпазын болгаш 1.000.000 рубль түүнүг шанналды бээрин магазылап тур бис.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Боюс Ли, сени утпаан бис» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 19.40 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Келир үеним чиде, миннинкиннери» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чамдыкта олар эвээ кээр» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынакшыл дээш олум» 14.00 шакта; «Ийи хоругдаттырганнар» 16.45 шакта.

Улуг-Хем: культура болгаш спорт

БАЯН-ООН МЕРГЕЖИАН

Илья Алексеевич Моховту чаидык танывас кижилер хакас кижи-даа дижирлер. Ол аныг тыва оол. Ачазы Сенек Хаалыгларындан үнген Мандышмая ашак ол. Аразы хаарын Шагаан-Арыг хакастарындан келген Местрикова үрбай чүве. Мен Ильяны бичизинден-не билир мен. Хөгжүмге салым-чаанныг кижи. Илья-биле кады ажылдап тургаш, түткан-на хөгжүмүн айнай бээрге, дыка магадаар мен. Илья Алексеевичиниң Кызылдың уран чүүл училишелин доосхан диплому кымыл кижи. Конкуг-ла салым-чаанныг тел. Моховка удеттиниң алгаш, ыладаргa артында өнүк, чоргаар кылыыр сагындыраар. Мен Илья Моховтуң баянга ойнап турарын сураглыг чогаалчывыс С. Б. Пюрбюнуң 80 харлаан байырлалында Хайыраканга база катап сонуургаан, хүнүүлеп көрүүм. Кандыг-даа белеткел чокка мөөрейге киришкен кижилериң ыларын баянга чазыг чокка ойнап берип турду. Композитор Саяа Бюрбе бешин арай озалап келгеш, Илья Алексеевичиниң ачызында чула ырлаш, чоннуң хүндүткелин чаалап ап, чалчын Анай Сереэлен иртти белекке алды.

Шынап-ла, ыраажылар, артистер баянын сеөртүп алгаш чоруур эвес, чергежилиңге солдат ышкаш бердинген хөгжүмүч улуг чыышты эки тура-биле харылаан эрти. Мээн хайгаралымга Илья Алексеевич эрги-чаа Шагаан-Арыгга музыка-хөгжүм талазы-биле ан-не хөй сөнүч сеңээн хөгжүмчү ийин. Соразан Базыр-оол, Марк Оюн, Чодураа Байыр-сол, Сат Сорук, Кадыр-оол Бегзи дээн ышкаш алдарлыг композиторларывыс Илья Алексеевичиниң дугайында ыныг сестер чугаалар болза, чүгле деткиирлер. Илья хөгжүмге салым-чаанныг деп чүвени олар бидир болгаш хүндүлээлер. Моон мурнунда культура ажылдакчыларын «чагыраар бис» дээрде кижилер хөй турган. Малмаган дег, ыладаар, албадаар, сүрер, айтыр, чагырар. Ол хиреде хөөкүйлериниң амыдыралынче сагыш салбас, дуза чечирбес, сонуургавас. Шолын акшазы сүг аргажок бичин эрги-чаа Шагаан-Арыгга музыка-хөгжүм талазы-биле ан-не хөй сөнүч сеңээн хөгжүмчү ийин. Соразан Базыр-оол, Марк Оюн, Чодураа Байыр-сол, Сат Сорук, Кадыр-оол Бегзи дээн ышкаш алдарлыг композиторларывыс Илья Алексеевичиниң дугайында ыныг сестер чугаалар болза, чүгле деткиирлер. Илья хөгжүмге салым-чаанныг деп чүвени олар бидир болгаш хүндүлээлер. Моон мурнунда культура ажылдакчыларын «чагыраар бис» дээрде кижилер хөй турган. Малмаган дег, ыладаар, албадаар, сүрер, айтыр, чагырар. Ол хиреде хөөкүйлериниң амыдыралынче сагыш салбас, дуза чечирбес, сонуургавас. Шолын акшазы сүг аргажок бичин чоруур, чон караанга кеску, чедип туттуимаан ийи Культура бажының быттаавайн баар арга чок. Телевиилел документилери шагда-ла чедип ыладаргын ортан чезинде-ле тургустунган, сезен ыладарының теңчүзүнде туттунуп эгелээн Шагаан-Арыг хоорайының база Эйлиг-Хем суурунуң культура бажынчары-дыр. Бо хүннерде ол тулуларны тудуп турган «Шагаан-Арыг тулуг» комбинады (начальниги Б. М. Сегбе), «Красноярск-ГЭС тулуг» эгелелинге хамааржыр КМК-1 (начальниги С. И. Панов) шүүт үттүпкан. Оларда «алеш-караш» дээр чүү-даа чок. Херек кыында ол тулуглар сүг адаанда кирген зонага хамааржыр, хамыстың мурнунда ажыглаага кирген тураар ужурлуг. Бо тулуглары катап эгелээр, акша-хөрөнгүнү ангылап баар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Чаданың уе арткан. Бо каш айларын дургузунда совхозтар боттарының саныла турар культура бажынарын бистің алдынске Президентиниң чарлынын ёзугаар хүлээлип баргын. Уе бар-дыр. Болур-чоруур-биле септеттинмээн, паспорт-документизи чок Культура бажының, клубту күрүне хүлээп албас дээрзи билдингир.

Оон ынай сагышты өйүп чоруур, чон караанга кеску, чедип туттуимаан ийи Культура бажының быттаавайн баар арга чок. Телевиилел документилери шагда-ла чедип ыладаргын ортан чезинде-ле тургустунган, сезен ыладарының теңчүзүнде туттунуп эгелээн Шагаан-Арыг хоорайының база Эйлиг-Хем суурунуң культура бажынчары-дыр. Бо хүннерде ол тулуларны тудуп турган «Шагаан-Арыг тулуг» комбинады (начальниги Б. М. Сегбе), «Красноярск-ГЭС тулуг» эгелелинге хамааржыр КМК-1 (начальниги С. И. Панов) шүүт үттүпкан. Оларда «алеш-караш» дээр чүү-даа чок. Херек кыында ол тулуглар сүг адаанда кирген зонага хамааржыр, хамыстың мурнунда ажыглаага кирген тураар ужурлуг. Бо тулуглары катап эгелээр, акша-хөрөнгүнү ангылап баар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Чаданың чанында сүг адаанче кирген тулугларны кежүрер, туттуурар талазы-биле тускай киллис (начальниги С. И. Бородич) алыр ужурлуг. Шагаан-Арыгга турган Александр Матросов аттыг Культура бажыны. Эйлиг-Хемге турган суваглыг кедээ Культура бажыны амдыгаа чедип туттунмайн турары чанчап-даа таарышпас. Кыш келген, эм кайа ажылдаарыл?

Рыноктуг экономиканың негеллелери кижи бүрүзүн ажыктыг ажыл кылыынче барык-ла албаан турар болгай. Бистің киллиске хамааржыр культура ажылдакчылары оңу хынызы-биле медерел билип турары өөрүнүүр. Ам бистің 156 культура ажылдакчызы бар. Оларның үштүн бир кезии дээди болгаш тускай ортумак эртемниг специалистер. Оларның удуртканы бот-тывынгыр артистери чүгле республикада эвес, хаваа-даа Европа, Америка диптөөре келип, тыныаларын талантызын көргүскен болгай. Моон соңгаар чаңгыс айларын, дамчыг ажылдаар болзувусса, бичиивис-даа, талантыныс-даа четкип дээрзинге бүзүрээр мен.

Илья МОХОВ,
Улуг-Хем район чагыргазының культура киллизинин эргелекчизи.

ШЫЛАНЧЫГ МАНААШКЫН

Шагаан-Арыгга Красноярск крайының, Хакас Республиканың база Тываның ангы-ангы районнарының шилиндек командаларының спорттуң техниктиг хевири — мотокросска маргылдаазы болуп дугайында чугаа сентябрь айның эгезинде-ле тарай берген. Улуг-Хем районнуң КСТН-ниң (каттышкан спорт-техниктиг ниитилеллери) даргазы В. И. Бологов баштаан спортчулар ай ыяы үеним дугурузунда белеткенип, хаваа-даа ажылларын ыштаныр. Ужуурлар кедерлиндек бээр баш ужур кылып алган туганнар. Мотоциклдер чаржыр опукту аштап-арылап, оон негелделерин ёзугаар шуралыр аяан каш бедик ужалларны (трамплинлерни) сайдаш оваалап, турган кылып алганнар. Ол бүгү белеткел ажылдарын чорудуларга аяан эвес акша-хөрөнгүнү чарыдаан.

Регионнар аразынга болуп маргылдаалар дугайында ёзугаар өнүктер-биле бирээн нарын чарлаалар хоорайның кудумчуларына кестүп кеткен. Регионнар аразының бо улус спортчу маргылдаазынга байыдаалыг деткиилер (спонсорлар) база бар болган. Оларның аразында Тывада суваг-дан «Найыралы» ассоциациязы база бар.

Маргылдаалары сонуургаан чон айтыкан тутунуп, ногуруп шагында Бай-Таг аянга ыглып келген. Арбыз, лыма, апортес суксунган саткан дерги садыгжылары келген кижилерге баранчаларын сонуургаткан. Ынчалзажок байырланчыы ажок. Хөөрешкен кижилерниг оюн, каткызы, хөгжүмүнүн хөлүг үнү ыяктар-ла чаңгыланып турду.

Шагаан-Арыг хоорайының ийи командазының спортчулары мотоциклдери-биле ынай-баан халдып, ужуурдедип-даа турар. Сурулуг удуроланыкчылары кажан-на хаступ кээр ирги дээзинг, оолдар ынаап, хоорайның талазынче көрүүп каан туулар, чылыган чон база-ла ынаап карак салып турган. Индигаяның бажын ыт чиген, ынгыжактың бажын арт чиген аяан ышкаш. Минусинск, Абакан хоорайларын хамаанчок, ыяда чыдар Кызыл, Ак-Довурак хоорайларын безин командалар келбеген.

— Бо маргылдааларны эттиреериге акша-төгерии тывылбаан. Ол дугайында дүүн чаа бистерге дыннаттыр — деп, автомотоклубтуң бухгалтери биске дыннаттыр.

— Дыка-ла хөй күш уудурулувус. Чүгле керээн иттиреп трактор, телезриниге безин ужеп ажыг мун рубль чарыгдалывыс — деп, клубтуң бир ажылдакчызы хомулаттыр.

— Чыыдан чокту аная чаңгыыптар эвес, маргылдаалардың негеллерини ёзугаар көргүзүг сонуургы тыныыр бис ийин — деп, Бологов чугаалады.

Шынап-ла, ужуурда Шагаан-Арыгның ийи командазы «Финиш» деп чарлаалыг хаалга аксынга чыскаалыпты. Ол-даа команда ёзугаар мотоциклерни ажылдадып, «Ыы» деп ирги маган турган.

Хаалга ажыттынары-биле, башайгы удаада болук мотоциклистер чаржып ужуу. Маган 500 кубометр см ишкер классың мотоциклин башкарган Евгений Сафронов кымга-даа четтирбеди. Ынчаргажыр ужуур чедерге оон мотоциклин оң бөгө-чаабы метр хире кушталы баар болган. Спортчу ойлаарын найыын ол даап. Конкурс-та апрелиям эрес болду. Чамдыктары, эки эштар ышкаш, мотоциклдерни чүгле сонгу дугайындаа кырыыр-биле ыыт-лады берилдеп. Бир эвес ёзугаар маргылдаа болган болза, оон-даа солун болур турган ийин.

Шагаан-Арыгның командазы моон мурнунда болуп турган маргылдааларга бөлүк эвес кижини турганын демдеглээр аяан. Сибирь хоорайының Абаканга болган маргылдаазынга бирги черни баа-ладар алган.

Оон ынай сагышкыны ногаарыг хөлбеңейин ыыдар Бай-Таг аянга маргылдаа болуп чаны дыка эки шыны шилеен. Конкурстер, ирги-лемда ышкаш, чаныыптың бөгө-чаабын бичиг-биле кеп-ле ол болуп ажалыг.

Конкурс солун маргылдаалардың болбайн барганынга ыыдаан чон-даа, спортчулар-даа ыыр хомулаан. КСТН-ниң республика комитети маган дорт бичиг-ле деп чугаалап болуп. Чүге дээрге ай ачыы чеде ногуттуруп келген белеткел ажылдарын чаңгылдаа каап хынаваан. Тус-тус районнарның спортчу клубтарының ажылын, сан-хөөгүүн бөлүктүн терекке ажаан. Маргылдаалар болуп хуулге чедип оларның эртем-эртемнин дыннаттаан. Чүге дээрге ышкаш ыыдыг байдалыг ажылдаар болза, ол ниитилеллерни өт-өөлдары кайын өөлдөөр аяп?

Кежик-оол ЧӨРБЕ

КЫШ КЕЛГЕН, КАЯА АЖЫЛДААРЫЛ?

Культура албан черлерин турар чеөлериниң айы-биле тус-тус ажыл-агыйларга быжыглап турганы билдингир. Кеөзээ суурларда культура бажыңнарын, клубтарны одаар чүүлдерден эгелээш, бот-тывынгыр артистериниң кедер хевинге чедип совхозтар хандырып келген. Ынна штаттыг ажылдакчыларның шалыныы, мергежилиинин айы-биле методиктиг сумелер бээрин районнуң культура киллизи хлопылап турган. Шак ындыг ийи талдың удуртулга дыка таарымча чок дээрзин амыдырал бадыткаан. Ынчангаш чоннуң культуралыг хандырылгазының албан черлерин күрүне бюджединче киирер дугайында Чазактың шинтаирин бүрүү-биле деткиир хөрек.

Рыноктуг экономикаже шилчиишкин, улетпүрүнүң бүдүрген продукциязының үнезинин хүн бүрү өзүп, бөдүүн садып алыкчыларга хамаанчок, ажыл-агыйларга, албан чеөлериниге, организацияларга безин «четтирбейн» бар чыдары дыка улуг берге-дезашкиннерни болдурган. Ынлыг турбуже күрүне чүгле Улуг-Хем районнуң совхозтарында турар он үш культура албан чеөлериниң капитал септелгелерин кылгаш, культура киллизинге дужаар берзин дээш, 20 миллион рубльди ыы эгезинде-ле шилчиндип берген турган. Ол акшаларның кайнаар барганы эм шүүт билдинмес. Районнуң кеөзээ культура албан черлериниң хөй иеруузу амдыгаа чедип септеттинмээн. Дегерезин культура киллизинче шилчиттинмээн. Ол албан черлерин септээр-дериниге эвээш-биче акшаны күрүне берип турар-ла дарын. Культура киллизи оларны чеп ажылдаар дээш боттуг хемчеглерни алган.

Акшазын ап алгаш, хавын өтпаканы ышкаш, районда совхозтарның удуртукчуларын культура отделдары болуп клубтарже шүүт сагыш салбаан. Оларның ужуунге-даа кирбес боор деп бодаар мен. Оода чаңгыс чижектер көргүзүп көөрү. «Арыг-Бажы» совхозта Арыг-Бажы сут-баран фермазында клуб бар. Аная культура киллизи тускай ажылдакчыны тургузуп шалыныы ай санында төлеп берип турган. Чоокта чаа эл клубка чеде бээриниске, оңу-нин аал чүүдаар бажын кылып алган болду. Саанчыларга, каладчыларга кино, концерт көөр дер ам ында чок. Аная черге далас акша ап ойнаа клуб эгелекчизин дужаан хосталаш. Арыг-Бажы СБФ-га хамааржыр клубту акшаландырарын хоруур ужурга таварыштывыс.

Чыл төнчүзүнге чедип эвээш ye арткан. Бо каш айларын дургузунда совхозтар боттарының саныла турар культура бажыңнарын бистің киллиске Президентиниң чарлынын ёзугаар хүлээлип баргын. Уе бар-дыр. Болур-чоруур-биле септеттинмээн, паспорт-документизи чок Культура бажының, клубту күрүне хүлээп албас дээрзин билдингир.

Оон ынай сагышты өйүп чоруур, чон караанга кеску, чедип туттуимаан ийи Культура бажының быттаавайн баар арга чок. Телевиилел документилери шагда-ла чедип ыладаргын ортан чезинде-ле тургустунган, сезен ыладарының теңчүзүнде туттунуп эгелээн Шагаан-Арыг хоорайының база Эйлиг-Хем суурунуң культура бажынчары-дыр. Бо хүннерде ол тулуларны тудуп турган «Шагаан-Арыг тулуг» комбинады (начальниги Б. М. Сегбе), «Красноярск-ГЭС тулуг» эгелелинге хамааржыр КМК-1 (начальниги С. И. Панов) шүүт үттүпкан. Оларда «алеш-караш» дээр чүү-даа чок. Херек кыында ол тулуглар сүг адаанда кирген зонага хамааржыр, хамыстың мурнунда ажыглаага кирген тураар ужурлуг. Бо тулуглары катап эгелээр, акша-хөрөнгүнү ангылап баар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Чаданың чанында сүг адаанче кирген тулугларны кежүрер, туттуурар талазы-биле тускай киллис (начальниги С. И. Бородич) алыр ужурлуг. Шагаан-Арыгга турган Александр Матросов аттыг Культура бажыны. Эйлиг-Хемге турган суваглыг кедээ Культура бажыны амдыгаа чедип туттунмайн турары чанчап-даа таарышпас. Кыш келген, эм кайа ажылдаарыл?

Рыноктуг экономиканың негеллелери кижи бүрүзүн ажыктыг ажыл кылыынче барык-ла албаан турар болгай. Бистің киллиске хамааржыр культура ажылдакчылары оңу хынызы-биле медерел билип турары өөрүнүүр. Ам бистің 156 культура ажылдакчызы бар. Оларның үштүн бир кезии дээди болгаш тускай ортумак эртемниг специалистер. Оларның удуртканы бот-тывынгыр артистери чүгле республикада эвес, хаваа-даа Европа, Америка диптөөре келип, тыныаларын талантызын көргүскен болгай. Моон соңгаар чаңгыс айларын, дамчыг ажылдаар болзувусса, бичиивис-даа, талантыныс-даа четкип дээрзинге бүзүрээр мен.

Илья МОХОВ,
Улуг-Хем район чагыргазының культура киллизинин эргелекчизи.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

Тургузуучулар: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДААРЫ СОВЕТИ болган ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орулакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь) М. М. Саая (кол редакторнуң орулакчы) В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кедеп кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орулакчылары — 3-33-91, — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; орулакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улуг депутаттарының Советтери ниител-политиктиг болгаш социал айтырыглаар — 3-34-19; 3-34-98; үдестирер — 3-34-49; 3-36-73; кедеп ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медицинаны болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өөрүгаа — 3-34-39; 3-34-93;